

Arxiu històric FUNDACIÓ JAUME BOFILL

Tenebres i poques llums

La formació del nacionalisme espanyol
en el context intel·lectual i científic de
l'Espanya del segle XIX

Francesc Artal

DESEMBRE 1993

FUNDACIÓ
JAUME
BOFILL

estudis i recerques

841

TENEBRES I POQUES LLUMS La formació del nacionalisme espanyol en el context intel·lectual i científic de l'Espanya del segle XIX¹

Francesc Artal

1. Reflexió preliminar

La generació d'unes interpretacions polítiques o d'unes propostes de política econòmica, en el context del marc diferencial català posterior a 1840, no va aparèixer com a fruit de l'atzar, sinó que es tracta d'una manifestació superestructural relacionada amb diferents fets: l'evolució del mode de producció català; la reacció contra el context polític espanyol advers i contra el sistema administratiu estatal rudimentari (ineficac, no derivat d'una revolució burgesa sinó d'una transformació massa lenta a partir d'arrels agraristes); i el marc científico-ideològic i cultural, i els canals de propagació de les idees a l'època.

En primer lloc, el marc polític espanyol no era pas estimulante ni propens a la renovació intel·lectual. Simultàniament, quan apareixen intents de renovació no es movien pas en un terreny favorable. Metodològicament, per situar la qüestió, és saludable de no perdre de vista les observacions fetes per Fulvio Papi en el I Convegno di studi gramsciani (Roma, 11-13 de gener de 1958) quan es plantejava «què és l'home». Per a Papi cal considerar, a més de la relació home-natura i la relació home-home (en què hi troben lloc les relacions de producció, les relacions entre les classes i l'estructura de la societat civil que en deriva), el pla que es pot apuntar genèricament com «de la superestructura», en el qual Papi, seguint Gramsci, destacava dos aspectes com a fonamentals: «1) pla de les ideologies religioses, polítiques, morals segons diferents ordres de sociabilitat i de tecnicitat interna; 2) pla de la ciència, i no només per la ideologicitat que es pugui derivar d'una concepció científica determinada o pels reflexos que un horitzó genèricament ideològic pugui comportar en el pla científic, sinó justament pel mateix caràcter del mètode de la ciència i dels ordres d'objectivitat que aquesta escomet. La ciència apareix com a superestructura en la mesura que és construcció dels homes genèricament racional-operativa, la qual, segons les tècniques diferents i precises dels camps de recerca, estructura el pla

dialèctic del coneixement i del procedir tècnic-científic, conforme a una connexió general amb la historicitat sumària d'una època». Per tant, convé de tenir en compte, alhora, tant com els homes dominen la natura a través de la tècnica (i, per tant, el grau de desenvolupament de tots els instruments utilitzats dins els processos de treball), com les formes sota les quals els homes, principalment a través dels grups, es relacionen entre ells, com els comportaments individuals i col·lectius (moral, ètica, política, religió) i les bases que els sustenten, com l'evolució dels sistemes d'organització política, com el desenvolupament aconseguït en el terreny de les ciències. D'acord amb l'esquema de Papi, les idees econòmiques no es podrien explicar sense tenir present la història, la «historicitat sumària d'una època», i el seu caràcter racional-operatiu. A més, es pot definir d'una banda, a nivell superestructural, l'existència de les ideologies —les «tradicionals» i les noves, aquestes ja més lligades als nous grups socials— religioses, polítiques i morals; i, d'una altra banda, a cada moment històric es genera —o s'intenta generar— la «ciència» (o les ciències). Sovint, però, a les ciències els costa d'obrir-se camí, per causa de les ideologies velles i tradicionals.

2. Les dificultats en la penetració del positivisme

A Espanya, malauradament, els coneixements qualificables de científics s'obren pas durant els s. XIX amb massa dificultats, entre d'altres raons perquè, tal com afirma Diego Núñez, «la falta de tolerancia era un problema capital en el mundo intelectual español». El tancament dogmàtic del món acadèmic era tan fort que esdevenia pràcticament impossible el desenvolupament de les ciències experimentals, per no parlar del darwinisme. El mateix Diego Núñez explica que «nuestro marginamiento de la modernidad [D. Núñez es refereix a la marginació d'Espanya] era tal, y tanto el influjo de la mentalidad teocrático-integrista, que se había convertido en lugar común entre los adversarios despojar el darwinismo y a

toda ciencia empírica del carácter de "verdadera ciencia". Solía ser frecuente calificar a los naturalistas de "científicos vulgares" o "vulgarmente científicos".⁴ D. Núñez recorda que J. M. López Piñero⁵ assenyala fins a quin punt, a Espanya, la ciència depenia de la tossuderia d'una sola persona o d'un grup molt reduït que maldava per connectar-se a Europa i que, gairebé sempre, treballava enmig de la indiferència general.

Per donar un altre exemple cagat al vol però revelador, Manuel Tuñón de Lara descriu de formigens afalagadora la situació de la ciència espanyola durant el primer terç del s. XIX: «El trabajo científico tropezaba con los baluartes del oscurantismo, y aún había un reglamento de censura cuyo artículo 12 prohibía: "los artículos en que se viertan máximas o doctrinas que conspiran a destruir o alterar la religión, el respeto a los derechos y prerrogativas del trono, el Estatuto Real y demás leyes fundamentales de la monarquía". Y aún la censura eclesiástica prohibió un Tratado de Geología de don Donato García. El naturalista Mariano La Gasca, gloria de la ciencia española, regresó de su destierro de Inglaterra el año 1833, pero en la aduana le fueron decomisados todos sus papeles de trabajo por carecer de dinero para pagar los derechos arancelarios que le exigían. La Gasca murió en Barcelona en 1839, sin que los gobiernos liberales prestasen ningún apoyo al trabajo de un hombre conocido en el mundo científico internacional que en 1824 se escribía con Goethe, y que más de un siglo después (1949) ha sido señalado por el naturalista soviético Zhegalov como antecesor de la selección de plantas cereales». Certament, és simptomàtic que Mariano La Gasca Segura (o La Gasca, com l'anomena Tuñón de Lara), un liberal que també hagué d'exiliar-se a Londres el 1823, no trobés cap facilitat a la duana per salvar tots els materials que havia anat recollint durant més de 25 anys per escriure una història universal de les plantes umbel·líferes⁶.

Un altre testimoni de l'Espanya intel·lectual del s. XIX, el crític literari nord-americà Irving Babbitt, un dels principals fundadors del corrent científic del *New Humanism*, publicà el 1898 a *The Atlantic Monthly* un article en què resumia les seves impressions d'un viatge per Espanya, i en el qual s'afirmava, entre d'altres coses, que «el español se ha negado a adaptarse a las leyes del tiempo y del espacio. No quiere reconocer que las empresas más sublimes suelen fracasar por el descuido

de los detalles más cotidianos. No ha logrado desarrollar esas facultades de observación y análisis por las que el hombre, desde el Renacimiento, ha ido dominando el universo material con una mano cada vez más firme». Babbitt posava l'atenció sobre la manca de curiositat del caràcter dels espanyols, el «deliri d'orgull» provocat per la nostàlgia d'un passat imperial, i sobre els efectes nefastos provocats per la Inquisició o la desconfiança envers la nova civilització industrial i científica. I, a més, feia una recomanació que no es duria a la pràctica fins a primers del s. XX: «Enteoria, España debiera haber enviado centenares de jóvenes a las universidades alemanas y a las escuelas técnicas inglesas y americanas, para adquirir el método científico germano y el instinto ejecutivo y práctico de los anglosajones». En comptes d'adequar-se als aires nous del progrés, com va saber fer el Japó de l'era Meiji a partir de 1867-1868, obrint-se als països més desenvolupats de l'occident, «España sigue siendo un país de aristócratas. Todo castellano auténtico aspira a ser caballero; el español no desea apearse de su caballo para arrimar el hombro a la tarea de la civilización moderna»⁷.

Alfred Rühl, un alemany especialitzat en la psicologia econòmica dels pobles, publicà el 1922 una primera versió, en el *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*⁸, del seu assaig *Vom Wirtschaftsgeist in Spanien* (Sobre l'esperit econòmic d'Espanya), on apuntava algunes idees interessants, malgrat el seu enfocament sovint metafísic, relatives a les causes del fracàs dels espanyols en els afers econòmics. Rühl sentenciava que «España, en realidad, hasta ahora [cal recordar que Rühl publicava això el 1922] no se ha repuesto aún de la caída en la cual se precipitó en el siglo XVII»⁹. S'assenyalaven alguns orígens de la incapacitat espanyola envers l'activitat econòmica —el fanatisme religiós, l'expulsió del jueu, el fracàs dels il·lustrats, el fenomen de l'*hidalguismo*, la deficiència dels mitjans de comunicació, els menyspreus pel treball, la manca de sentit de l'aprofitament racional del temps, l'orgull nacional desmesurat que feia ignorar tot allò de positiu que es podia estar fent per la resta del món, el caciquisme, el retard agrícola, el baix nivell d'instrucció— però, tanmateix, Rühl no col·locava tot el territori espanyol sota el mateix patró: «Hasta ahora siempre se ha hablado del pueblo español como una totalidad, a pesar de que no puede hablarse en absoluto de un espíritu popular uniforme. No obstante, la

relación interior con la vida económica es determinada casi siempre por el espíritu de Castilla con dos excepciones, aunque éstas muy notables. En la costa Norte y en el Noroeste (sic) viven pueblos que no se han dejado corromper, que nunca han perdido totalmente la noción de un trabajo útil, y que por esta razón no han caído tampoco nunca en tal grado en aquella miseria que embargó a las demás provincias. Son los pueblos vasco-asturianos y los catalanes. Son enemigos de los castellanos; pero mientras los vascos sólo insisten en conservar sus antiguos fueros, hallamos en Cataluña tendencias claramente separatistas que tienen por meta desprenderse del dominio castellano a conseguir, por lo menos, una autonomía inclinándose hacia el resto de Europa, que responde mejor a su orientación»¹⁰.

Sorprenentment (o no tan sorprenentment), les apreciacions d'uns viatgers coincideixen amb les crítiques que els autors de la perifèria feien al caràcter castellà i, per extensió, al caràcter espanyol (cal no oblidar que ha estat un vici molt castellà el fet de voler extrapolar per a Espanya allò que no era més que la justificació ètica de les classes dominants de Castella). Per posar l'exemple d'un historiador romàntic, Antoni Aulèstia i Pijoan, en el discurs llegit el 1895 com a president de la Lliga de Catalunya, criticava l'assimilisme de Castella¹¹ i contraposava a l'esperit «despòtic» castellà el sentit pràctic dels catalans de les necessitats de l'home com a ésser que vivia en societat¹². Dins del corrent federalista i republicà, Valentí Almirall i Llozer, a *L'Espagne telle qu'elle est*¹³ donava una visió crítica d'Espanya des del perfil català. Per a Almirall, Catalunya havia resistit el centralisme unificador perquè havia creat una societat industrial (potser perquè l'agricultura no havia estat suficient per sostenir els seus habitants, deia, sense tenir en compte que l'acumulació de capital necessària per iniciar la industrialització s'havia fet a partir de l'agricultura, però, d'altra banda, Madrid insistia a apoderar-se de la política per bescantar les regions riques. Almirall desaprovava la incapacitat dels governs centrals per resoldre els problemes del deute públic —cada cop més voluminós— del tractat de les vies fèrries, del llurament als capitals estrangers de les principals riqueses mineres, etc. Madrid, capital de la burocràcia i de l'ostentació bastida damunt de bases febles, ciutat sense comerç, sense indústria i sense classe obrera, s'havia de sostenir, sempre segons Almirall,

damunt els cabals que li arribaven de les zones més riques de l'Estat a través del pressupost. Per a Almirall, calia reconèixer la realitat, és a dir, que Espanya no era pas una nació única i uniforme, car bàsicament hi coexistien dos grups «ètnics»: el grup castellà o central-meridional, autoritari, centralitzador, absorbent a ultrança, somniador i idealista, que tendeix a la magnificència, al formalisme, a l'ampul·lositat; i el grup basco-aragonès o pirinenc, basat en la llibertat i en la confederació lliure, d'esperit positiu i analític, que tendia a anar al fons de les coses sense considerar-ne la forma. El primer grup, com és fàcil de suposar, vivia a esquenes del segon¹⁷. Més endavant, Pere Estasén i Cortada vindria a sintetitzar els resultats del sentit pràctic i positiu del poble català¹⁸. En opinió d'Estasén, «*Así como chocaron siempre el español y el flamenco por desigualdad de condiciones, tendencias y temperamentos, así han estado en pugna Cataluña y Castilla; pero en unos y otros era y es posible el trato, la relación constante y el cambio de ideas y de mercancías, a condición de que uno de los pueblos no trate de imponerse al otro*»¹⁹, tot i que, en el fons, «*(...) quizás no hay en España más solución que ésta, o sea que las provincias del Norte administren y dirijan la gestión económica del país*», perquè «*La uniformidad, ideal constante de la corte de Madrid, ha sido la gran calamidad nacional*»²⁰. No interessa ara de valorar la justesa dels arguments de les

crítiques fetes des de la perifèria pels «assagistes» catalans positivistes als trets més definidors del nacionalisme espanyol que es va configurant durant tot el s. XIX; interessa ara només deixar constància d'unes crítiques específiques i coincidents, fetes tant per observadors estrangers (en principi desapassionats) com per positivistes catalans, per comprendre millor la situació espanyola poc oberta a la renovació de les idees i a les tasques intel·lectuals i científiques que persistiren al llarg de tot el dinou²¹.

Si el nivell de les ciències experimentals era desencoratjador, el panorama que ofería la ciència econòmica no era pas molt diferent. Ja a primers de segle, el cas de Flórez Estrada seria dramàtic. Flórez és un dels escassos economistes que Espanya ha fornit a la història internacional del pensament econòmic, i, durant la seva època, hagué de romandre temporades llargues a l'exili, a Londres, per causa de les seves idees liberals absolutament indigeribles per a les mentalitats absolutistes que dirigien l'Espanya del primer terç (i no només del primer terç) del dinou. Flórez Estrada va ser un dels pocs economistes que introduí, a Espanya, les idees de Ricardo (i de J. Mill, de J. R. Mac Culloch), idees execrables als ulls dels funcionaris absolutistes de Ferran VII o de la regent Maria Cristina. Amb la decapitació científica i política de Flórez Estrada, el país perdé l'oportunitat de plantejar-se la reforma de l'educació,

l'aniquilament de les relacions feudals (i, per tant, l'abolició de l'antic règim), la racionalització del sistema tributari, la construcció del mercat interior i, a més, la possibilitat de dur a terme una reforma agrària basada en el repartiment, per part del nou propietari, l'Estat, sota el règim de l'emfiteusi, de les terres del clergat als nombrosos camperols que no tenien un pa a la post. El pensament incisiu de Flórez fou bescantat i oblidat, durant la segona meitat del dinou, fins al punt que gairebé no se'n tornaria a parlar fins als anys cinquanta del segle XX. Els estudis encetats per S. Almenar²² sobre el pensament de Flórez Estrada són una prova irrefutable tant de l'interès històric de les seves idees radicals com de l'hegemonia intel·lectual, a l'Espanya de primers del dinou, dels corrents de pensament més reaccionaris —lligats a l'absolutisme polític, expressió genuïna de la monarquia borbònica i de les classes dominants lligades a la tinença de la terra.

3. Krausisme, positivisme, escola històrica, neotomisme, tradició

Per entendre l'Espanya intel·lectual i científica de la segona meitat del s. XIX, i, alhora, les limitacions en la formació d'un nacionalisme de tall espanyol, s'ha de tenir present l'evolució dels corrents principals de pensament que tingueren una incidència: krausisme, positivisme, escola històrica, neotomisme, tradicionalisme. Cal plantejar-se el perquè de

Litografia. *Carpeta Im Schatten (En ombres)*, fragment, Berlín, 1921.

l'aparició del krausisme (i del krausisme en sortirà la Institución Libre de Enseñanza, il·lustracionisme republicà com del PSOE primerenc), les causes del retard i de la crisi del corrent positivista, les raons de la repercussió de l'escola històrica del dret, els motius del triomf d'allò que genèricament podria ser qualificat de tradicionalisme (on intervindrien el neotomisme, el catolicisme, l'ascetisme metafísic, el feixisme), triomf recolzat, en el fons del fons, per la força volcànica de les armes a partir de 1936. Per què, a l'Espanya del dinou, les idees progressistes tingueren un ressò tan prim; per què els governs progressistes hi tingueren una durada tan efímera?

Un llibre important, de Juan José Gil Cremades²¹, estudia una mica les vicissituds seguides pels corrents principals que configuraven la filosofia del dret i, en general, el pensament científic en el s. XIX. Gil Cremades veu dins la història d'Espanya dos grans intents conciliadors, 1843-1868 i 1876-1931²² —potser caldria dir-ne dos grans intents conservadors—, però assenyalava alguns trets encertats. En relació als krausistes, afirma que «*De ningún modo (...) pueden ser tildados [els krausistes] de revolucionarios. Es muy vaga, casi etérea, en ellos la idea de progreso. Son pragmáticos y más escépticos, si cabe, respecto a sus colegas catalanes, por lo que hace a la virtualidad de las mutaciones sociales bruscas*»²³. A més, per al primer krausista, Sanz del Río, el dret no era una ciència sinó «*un ideal de vida*»²⁴. Per a Gil Cremades, de la influència krausista en sortirà una nova tradició jurídica, es creurà en la nació com a concreció nacional de la societat i com a unitat metafísica; la realitat serà mitificada²⁵. El krausisme fou també, segons L. Legaz Lacambra²⁶, «el catalitzador d'un moviment de renovació i d'alliberament espiritual»; i Unamuno feia ressaltar el seu sentit «místic»²⁷. D'aquesta renovació en sortirà la Institución Libre de Enseñanza, fundada el 1876. Simultàniament, a Catalunya aparegué l'escola històrica de Friedrich Karl von Savigny, de la mà de Manuel Duran i Bas²⁸, oposat a l'uniformisme implicat per la codificació. L'escolàstica inspirà el tradicionalisme jurídic d'Enrique Gil Robles, i el catolicisme més tancat és el punt de partida, des de bases neotomistes, de la filosofia del dret de Juan Manuel Ortí y Lara, Nicolás María Serrano o Antoni Josep Pou i Ordinas.

El positivisme s'obrirà pas amb

entrebancs ajudat, d'una part, de la mà del krausisme. Gil Cremades²¹ indica com vers el 1877 l'espiritualisme krausista es decantà cap al positivisme, i fins a quin punt el pensament de Spencer fou introduït a Espanya pels krausistes. D'ençà de 1883 es publicaren articles sobre positivisme en el *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*²⁹. El krausisme es transformà, a través del positivisme: per a Gil Cremades, no hi hagué una superació de l'organicisme krausista pel positivisme, «*sino algo más complejo: la simbiosis*»³⁰. En síntesi, «*España, lejos de estar en un "espléndido aislamiento" que ruma su propia cultura, es, en el siglo XIX, el producto de una discriminada recepción cultural*»³¹.

En el cas concret de l'impacte del positivisme filosòfic esdevé, a Espanya, una conseqüència més del retard del país. En opinió de Diego Núñez³², «*si en Francia la doctrina positiva había llegado a convertirse en la más firme fundamentación de la "política que ha salvado a la República", en España, por el contrario, la burguesía no había conseguido llevar a cabo las debidas transformaciones en la realidad del país que permitieran identificar la filosofía positiva con los intereses nacionales*». De ahí, per tant, que les possibilitats genètiques i operatives del positivisme en Espanya, sobre tot en el àrea cultural catalana, donde el empuje de la civilización industrial era mayor que en el resto del país, andarán bastante mercuriales. Per a Ramon Grau i Marina López³³, «Als Països Catalans, i a l'interior d'Espanya encara més, les limitacions del procés d'industrialització i la debilitat de la societat burgesa expliquen la pràctica absència d'un positivisme original i la relativament tardana penetració de les formulacions estrangeres, ja en el període de la Restauració».

El positivisme començà a obrir-se camí a Espanya sobretot a partir del període encetat amb la Restauració borbònica. Així, durant el curs 1875-1876 tingueren lloc a l'Ateneu de Madrid una sèrie de debats sobre el positivisme, i de gener a abril de 1877 Pere Estasén i Cortada donà un cicle de set conferències sobre *El positivismo o sistema de las ciencias experimentales*³⁴ (1877) a l'Ateneu Barcelonès. Les dues darreres conferències d'aquest cicle no van poder ser a l'Ateneu³⁵, i Estasén —que es queixava del fet que a partir de la segona conferència se li començessin a posar entrebancs— hagué d'acabar a l'Acadèmia de Dret. Estasén afirmava que «*Stuart Mill y*

Roscher me han hecho comprender que el procedimiento positivista (denominado así porque la filosofía positivista o positiva, lo adopta y aplica en todo orden de conocimientos) no estaba limitado al estudio de las ciencias exactas y naturales, si (sic) que también podía hacerse extensivo al de las ciencias sociales, y una de tantas según tenemos sabido es la Economía política.»³⁶.

El cas és que, a partir dels anys setanta, començaren a aparèixer a Espanya revistes més o menys lligades amb el positivisme i amb el mètode científic inductiu, la qual cosa trencava (o intentava trencar), en el context espanyol, amb les concepcions metafísiques anteriors. Així, per exemple, el 1872 aparegueren a Madrid els *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*; el 1874 la *Revista de Antropología* (difusora de les teories de Darwin³⁷); el 1875 la *Revista Contemporánea* (important també per la difusió que féu dels corrents neokantians); el 1876, també a Madrid, els *Anales de Ciencias Médicas*, a través dels quals els metges (i entre ells el valencià Lluís Simarro) ajudaren a anar introduint els mètodes positivistes; i, també el 1876, es fundà a Barcelona la revista *El Porvenir*. L'impacte del positivisme i del darwinisme s'acabava la tradició anterior. Diego Núñez, en explicar la reacció del positivisme escriu: «*Revilla [es refereix a Manuel de la Revilla] se queja con frecuencia, en sus periódicas reseñas de los debates [es tracta dels debats celebrats a l'Ateneu de Madrid durant el curs 1875-1876], del «lamentable atraso» en que se encuentran las ciencias experimentales en España frente al favor de que gozan las «bellas letras», con lo que las discusiones intelectuales y filosóficas se suelen mover en gran parte en un terreno artificial y vano, al margen de la problemática real que suscita el desarrollo de las ciencias positivas. Ante tal enfoque crítico, la cultura española no podía menos de resultar endeble y anacrónica. Hacía falta robustecerla al contacto con el pensamiento científico. Aquí radica, sin duda, una de las principales aportaciones de la mentalidad positiva al desenvolvimiento del pensamiento español contemporáneo.*»³⁸.

A Catalunya la base econòmica, diferent de la resta de l'Estat espanyol, facilità l'entrada i la difusió de les idees positivistes. A més del cas d'Estasén, cal destacar l'obra de Valentí Almirall, en la qual el positivisme, com és sabut, era profundament utilitzat. Per exemple, les *Quatre paraules al lector* amb les quals Almirall

encapçala el seu llibre fonamental *Lo Catalanisme*⁴³, l'adverteixen que el llibre en qüestió es basa en l'observació directa, en el criteri positivista que és l'únic aplicable per explicar el *particularisme*. Pera Almirall, «Lo procediment especialista i el mètode d'observació directa porten directament cap al positivisme científic. La veritat és la regla i lo medi: lo fi, l'enllaç entre les varietats. L'observació directa, practicada per especialistes, fa que els judicis hagin de ser fills de la realitat, i que es tendeixi a presentar tot lo que és objecte d'estudi tal com és i no tal com podria imaginar-se»⁴⁴. Una de les raons per les quals el positivisme entra a Catalunya és també la influència de l'escola filosòfica escocesa del sentit comú que no predisposava gens a l'escolàstica. Segons el parer de Diego Núñez, «Solamente en el área cultural *castellana*, en la que la sociedad burguesa disfrutaba precisamente de más sólidos cimientos, se va a propagar con mayor fuerza el positivismo comtiano, a través, sobre todo, de la versión de su discípulo Littré. La filosofía política de Comte se va a convertir ciertamente en fuente de inspiración para diversos proyectos catalanes de auténtica nacionalización burguesa de la desdoblada sociedad española»⁴⁵.

Pere Estasén i Pompeu Gener divulgaren el pensament d'Auguste Comte a través de Littré; d'un altre costat, el metge lliure pensador Gaspar Sentiñón i l'otòleg valencià Peregrí Casanova foren els divulgadors de les teories d'Ernest Haeckel, un dels principals defensors de Darwin.

4. Interpretació final

Tornant a un pla més general, l'Espanya del s. XIX —el mateix que l'Espanya a cavall entre el s. XIX i el s. XX— presenta, en el fons, una dualitat d'estructures, l'una favorable a la implantació del capitalisme i l'altra resistent a abandonar tant el mode de producció antic com tot el complex superestructural lligat a les estructures precapitalistes. Pierre Vilar, en un llibre «clàssic», planteja la qüestió de la forma següent: «Disseminança entre les estructures? A Catalunya existeix una burgesia activa, i tota mena de capes mitjanes benestants, que practiquen el treball, l'estalvi, l'esforç individuals, i que estan interessades en el proteccionisme, la llibertat política, la difusió del poder de compra. A Espanya dominen els vells modes de vida: el camperol cultiva per viure i no per vendre; el propietari no intenta acumular, ni invertir; l'"hidalgo", per

no anar a menys, cerca refugi dins l'exèrcit o l'Església, el burgès madrileny dins la política o dins l'administració; els conservadors hi condemnen la llibertat política, i els liberals el proteccionisme. Dues estructures, dues psicologies: aquestes s'agriran l'una contra l'altra polemitzant». Pera Vilar «l'Espanya agrària oposarà al capitalisme obstacles materials, jurídics, psicològics; l'Espanya industrial, per viure, haurà d'arrecerar-se darrera d'un proteccionisme aviat carregós per a la majoria rural de la nació»⁴⁶. Del dualisme d'estructures es derivarà un doble complex, que Vilar va encertar de definir amb una sentència que s'ha fet famosa: «Un doble complex d'inferioritat —política en el català, econòmica en el castellà— mena a malifiances insuperables, per a les quals la llengua és un signe; el passat, un arsenal d'arguments»⁴⁷.

El s. XIX espanyol es mourà sempre dins del dubte, el titubeig entre una mentalitat modernitzadora i una altra de tradicional, entre els aires nous importats d'Europa i la nostàlgia d'un passat pretesament gloriós. Pierre Vilar ho ha explicat així: «Resulten [Vilar es refereix als problemes espirituals], com en el segle XVIII, d'un conflicte doble: contra el pes de la

Litografia. Carpeta *Im Schatten* (En ombres). Berlín, 1921.

tradició, el desig de renovació; contra el desig de renovació, l'orgull de l'originalitat nacional»³¹.

Es podran fer els matisos que es vulgui a l'esquema sintètic de Vilar, coincident al capdavant amb d'altres posicions ja apuntades³², però en essència ajuda a entendre els problemes de fons amb què topaven els intents de desenvolupament i de posada al dia de l'Espanya del dinou —intents sovint avortats—, els «tempteigs» que no aconseguiren d'afegir Espanya al carro dels països industrials d'Europa. I, dins d'Espanya, molts d'aquests tempteigs s'originaran dintre del marc català. Per què? És que Catalunya proposava la modernització d'Espanya en atenció al desenvolupament de les seves bases productives, o bé és l'especificitat nacional catalana el factor que estimulava la modernització, a Catalunya, de la base econòmica (i també la formació d'un pensament econòmic, divers, impulsor d'aquesta base)?

Val la pena de posar l'accent sobre les característiques principals del context superestructural espanyol, poc propens al progrés històric, i cal cridar l'atenció del lector en un punt molt significatiu: el «nacionalisme espanyol» voldrà basar-se d'un costat en el catolicisme tradicional (i el neotomisme) i en l'historicisme jurídic; del costat més renovador, voldrà recolzar-se sobre el krausisme, el positivisme i el progrés de les ciències experimentals. Però el krausisme serà un corrent de pensament metafísic i escèptic; i el positivisme, entrat amb retard, no arrelarà prou. D'altra banda, els hereus del krausisme, la Institución Libre de Enseñanza (que es proposava reformar el sistema educatiu) i la generació del noranta-vuit, els uns per manca de ressò i els altres per passivitat i per esperit retorçat i masoquista, no aconseguiran d'impulsar un «nacionalisme espanyol» dinàmic i engrescador, propi de les burgesies industrials ascendents. A Espanya, l'hipotètic nacionalisme «progressista» (al qual haurien pogut contribuir des de liberals, republicans laics i lliure pensadors fins a marxistes i anarquistes) fou reiteradament asfixiat, i sovint confós amb el regeneracionisme utòpic-krausista i les seves derivacions de quarta fila. En canvi, l'altre «nacionalisme», el basat en la tradició més reaccionària, acabà per imposar-se. I, el que és igualment greu, tot un reguitzell d'autors aparentment oposats a la tradició més reaccionària estaven embolcallats al capdavant sota aquella mateixa tradició, en el moment de fonamentar el seu

«nacionalisme» pretesament diferenciat. Què han estat fent, sinó, José Ortega y Gasset, Miguel de Unamuno, Salvador de Madariaga, Claudio Sánchez Albornoz o Américo Castro?³³ Un dels principals defectes d'Espanya ha estat, tal com recorda lúcidament Joan Fuster, que ací hi ha hagut, per dissort, «menys burgesia del que afirmen els seus detractors. Que se m'entengui: parlo de "burgesia" com Déu mana, o sigui, amb "consciència de classe"». I, encara més: molts historiadors progressistes de la banda de Ponent, fins i tot marxistes, no tan sols no han pogut evitar la rèmor del «nacionalisme espanyol» (krausisme + metafísica + regeneracionisme passiu + generació del noranta-vuit + masoquisme), ple de vacil·lacions teòriques i amb un origen ben diferent del dels altres nacionalismes europeus, sinó que han barrejat sovint aquest nefast amb el marxisme (tret d'algunes excepcions comptades). Fuster ho explica així, seguint en el seu to de carregar una mica les tintes: «La "Historia" siempre fue "de derechas". Marx descubrió que, de hecho, la "Historia" —otra especie de Historia— es, más bien, "de izquierdas". Aquí y ahora, en el embrollo lógico que desencadena la confluencia de ambas actitudes, los resultados acostumbra a ser curiosos. Precedeció don Marcelino [es refereix a Menéndez y Pelayo] frente a don Carlos. Y lo peor es cuando don Marcelino se nos aparece arropado por don Carlos: Karl Marx se entiende...»³⁴.

Això ha provocat un fet: per manca de llibertat intel·lectual i científica, els historiadors espanyols més crítics i inquiets han hagut de beure prou sovint en unes mateixes fonts adulterades, que enfocaven unilateralment la realitat històrica. Per entendre'ns, un exemple: els futurs historiadors «marxistes» madrilenys van haver de llegir la *Revista de Occidente*, i es van haver d'impregnar d'orteguisme, d'esnobisme especulatiu. Hi ha hagut, per tant, poca anàlisi de fets concrets, i un cert excés de divagació deslligada dels fenòmens de la realitat, un cert desinterès per voler entendre en la pràctica que l'estudi de la història serveix també per comprendre el present. «La incomprensió del present neix fatalment de la ignorància del passat», va escriure Marc Bloch³⁵. L'escola historiogràfica catalana ha tingut un sentit molt més pragmàtic, gens retòric, potser per la imperiosa necessitat, davant l'adversitat, de transformar el present.

A Catalunya ha existit, primer que

en cap altre lloc de la península, una burgesia empenedora amb «consciència de classe» i també amb el seu propi projecte pioner de societat industrial. La contradicció entre el centre i la perifèria, entre el centre burocràtic i les modernes zones industrials condicionarà el contingut del nacionalisme espanyol i afavorirà el desenvolupament dels moviments regionalistes renovadors durant el s. XIX. Els redactors de la *Revista La España Regional* ho veien així: «En España no hay verdadera conciencia nacional porque en realidad no hay nación ni menos unidad nacional, sino un conjunto de nacionalidades dentro de un solo Estado.»³⁶

Per tant, a l'Espanya del dinou varen pesar molt les velles ideologies tradicionals inspirades en una visió religiosa molt tancada i una concepció arcaica de la moral; el pensament que es generà estigué influït massa sovint per plantejaments metafísics; de fet no es concedí importància al desenvolupament dels coneixements científics —tot i que les ciències experimentals eren conreades sota condicions heroiques; la praxi tècnica hi era escassa, dins un context de sistema econòmic en què predominava molt l'agricultura i, a la majoria de les regions, un repartiment no òptim i terriblement injust de la propietat agrària; es donà una resistència al canvi d'organització en els sistemes econòmic i administratiu; els corrents de pensament més intel·ligents (o relativament innovadors), sorgits a vegades a la perifèria i ben sovint lligats a la utopia liberal o al positivisme, quedaren ofegats per motius polítics. Tots aquests trets ajudaren a configurar un tipus de nacionalisme molt diferent al que prengué força a l'àrea catalana, on el sentiment primari del fet diferencial, que ja existia dins l'època preindustrial, havia començat a entrar en contacte amb una civilització més moderna, en què les noves classes socials emergents —burgesia i classe obrera industrials, menestralia readaptada al creixement del fet urbà i a l'expansió de les fàbriques— tingueren la necessitat de reflexionar de forma molt diferent, perquè la realitat catalana s'havia capgirat i la nova societat civil tenia una direcció i uns interessos divergents, per no dir oposats, als de la resta d'Espanya. Seria erroni, però, de tenir una idea monolítica i uniforme de l'Espanya del dinou: com és sabut, a molts llocs hi hagué focus industrials³⁷; arreu existien les velles indústries tradicionals, a vol-

l'ligat

tes lligades als sectors agro-pecuaris; existiren zones, com Euskadi, de ràpida instal·lació siderometal·lúrgica a partir de la dècada dels setanta; però, de fet, Catalunya fou el primer i durant molt de temps l'únic lloc d'Espanya on el nou mode de producció havia quallat de forma predominant. L'àrea catalana estava socialment i econòmicament molt més propera a les idees de tot ordre vingudes d'Europa, tant pel fet de l'estructuració diferenciada de la seva base econòmica com pel fet de ser més permeable a les noves ideologies, als nous coneixements de les ciències empíriques i a les innovacions tecnològiques. Espanya, pel llast de la imperícia de les seves classes dirigents, restava en general molt més tancada a Europa, i els intents lúcids d'obertura i de progrés —que existiren— acabaren sent per dissort sempre minoritaris, sense poder arribar a esdevenir hegemònics. I, quan a la fi del segle, el desastre colonial obligava a fer una forta autocrítica històrica, els elements ideològics i conceptuals amb què es comptava eren freqüentment inadequats per intentar els canvis radicals capaços de fer sortir el país de la ruïna. El realisme tràgic de la generació del noranta-vuit era inoperant i estèril. El trencament de la llarga lèntia històrica d'Espanya i la formulació d'uns nacionalismes espanyols de caire més modern —i, per tant, molt més capaços de tenallar els nacionalismes perifèrics— correspon a un capítol molt posterior de la història de ben entrat el segle XX. ■

Versió revisada d'una part de la introducció de la tesi doctoral de l'autor sobre *Pensament econòmic català 1840-1898: del proteccionisme al regionalisme econòmic*, dirigida pel professor Ernest Lluch i Martín i llegida el 25-1-1992 a la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de Barcelona (Departament d'Història i Institucions Econòmiques).

■ F. PAPI. «La concezione della storiografia nel pensiero di Gramsci». A: Istituto Gramsci. *Studi Gramsciani*. 2a ed. Roma: Editori Riuniti, 1973 [1958], pàg. 215-216. [Actes del congrés de Roma 11-13 de gener de 1958.]

■ D. NÚÑEZ RUIZ. «Estudio preliminar». A: D. NÚÑEZ (ed.). *El Darwinismo en España*. Madrid: Editorial Castalia, 1977, pàg. 22. [Biblioteca de pensamiento, 5].

■ Ib., pàg. 18. Quant al menyspreu per les ciències experimentals, val la pena d'esmentar l'exemple extraordinàriament revelador que dona Diego Núñez (op. cit., 1977, 14-15): «Acerca de la mezquina situación de la ciencia experimental en España se podrían citar numerosos datos y contar no menos anécdotas. Nos vamos a contentar solamente con una de ellas, la que nos narra don José Rodríguez-Carracido, protagonista de

los hechos y científico hondamente preocupado por el problema de la ciencia española. Refiere Carracido que al tomar posesión en 1899 de la cátedra de Química Orgánica de la Facultad de Farmacia madrileña, "sólo disponía de la silla para la exposición oral de las pláticas de química biológica, careciendo de todo elemento de trabajo, no sólo para la labor práctica de los alumnos, sino también para la comprobación del fenómeno más sencillo indicado en el curso de las explicaciones". El resto de la anécdota es aún más revelador si cabe: "ante tan estrechada penuria —añade el catedrático de bioquímica— inicié las gestiones encaminadas a conseguir un mínimo de lo requerido por el carácter experimental de mi enseñanza. Todas las gestiones resultaron infructuosas hasta el año 1901, en que el primer ministro de Instrucción Pública, señor García Alix, de grata memoria para la Universidad española, concedió 6.000 pesetas, por sólo una vez, con destino a la dotación por mí solicitada; pero este rasgo de buena voluntad resultó muy atenuado en sus efectos, porque siendo concebido, y padeciendo entonces nuestra moneda en gran quebranto del 40 por 100, la cantidad antes expresada quedó reducida a poco más de 3.000 francos». (Diego Núñez treu la cita de J. RODRÍGUEZ-CARRACIDO. «La enseñanza de la química biológica en España». A: *Estudios histórico-críticos de la ciencia española*. 2a ed. Madrid: 1917, pàg. 400-421). Un altre exemple, molt significatiu, que dona Diego Núñez (op. cit., 1977, 43) és el del darwinisme: «Con el correr de los años, y al margen de su específico estatus científico, el darwinismo llegaría con frecuencia a convertirse en un símbolo más de la escisión ideológica del país; cobraría el perfil de una cuestión que, como eco de las viejas controversias, daría pie de modo automático y casi por inercia a reacciones contrapuestas, bien sea de alarde librepensador anticlerical, bien de alérgica animadversión. Si durante la República nos camos a encontrar con más de un liberal que, como aquel agente de policía de Vera de Bidasoa que nos describe Julio Caro Baroja en sus Memorias, tendrá a gata pasearse con El origen de las especies bajo el brazo para hacer demostración ostentosa de su republicanismo y de su hostilidad a las ideas tradicionales, unos años más tarde, en plena guerra civil, no faltarán, por el contrario, quienes pasen más de un justo a causa de sus conocidas simpatías darwinianas. Y tras la guerra, un dato muy revelador: habrá que esperar a los años 60 para encontrar de nuevo ediciones castellanas de las obras de Darwin». (La cita de J. CARO BAROJA correspon a *Los Baroja*. Madrid: Taurus, 1972, pàg. 272). Per conèixer la introducció del darwinisme als Països Catalans i a Espanya cal consultar T.F. GLICK. «Darwinisme». A: *Itineu. Diccionari de les ciències de la societat als Països Catalans (Segles XVIII-XX)*. Barcelona: Edicions 62, 1979, pàg. 139-140. [Cultura Catalana Contemporània, VIII]. I *Darwin en España*. Introducció i traducció de José M. López Piñero. Barcelona: Península, 1982, 122 pàg.

■ J.M. LÓPEZ PIÑERO. «La literatura científica en la España contemporánea». A: *Historia General de las Literaturas Hispánicas*. Barcelona: Vergara, 1968, vol. VI, pàg. 680.

■ M. TUÑÓN DE LARA. *La España del siglo XIX. 1. De las Cortes de Cádiz a la Primera República*. Barcelona: Editorial Laia, 1975, pàg. 138-139. (Ediciones de Bolsillo, 312). [1a ed. París, 1961; 2a ed. París, 1968; 3a ed.

París, 1971; 4a ed. Barcelona, 1973; 5a ed. Barcelona 1974; 6a ed. Barcelona, 1975].

■ E. DURAN. «Lagasca Segura, Mariano». A: *Gran Enciclopedia Catalana*. Barcelona: Enciclopedia Catalana, S.A., 1976, volum 9, pàg. 47.

■ I. BARBIT. «Claroscuros del carácter español». A: Ministerio de Hacienda. *Textos olvidados*. Presentació i selecció de Fabián Estapé y Rodríguez. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1973, pàg. 97. [Font original: *The Atlantic Monthly*, 1898.]

■ I. BARBIT. op. cit., 101-102.

■ Ib., pàg. 102.

■ F. ESTAPÉ y RODRÍGUEZ. «Nota de advertencia al ensayo de Alfred Rühl: «Sobre el espíritu económico de España»». A: Ministerio de Hacienda. *Textos olvidados*. Presentació i selecció de Fabián Estapé y Rodríguez. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1973, pàg. 20.

■ A. RÜHL. «Sobre el espíritu económico de España». A: Ministerio de Hacienda. *Textos olvidados*. Presentació i selecció de Fabián Estapé y Rodríguez. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1973, pàg. 39. [Font original: *Vom Wirtschaftsgeist in Spanien*. 2a ed. Leipzig: Quelle & Meyer, 1928; 1a ed. «Die Wirtschaftspsychologie des Spaniens». A: *Zeitschrift der Gesellschaft für Erkunde [Anuari de la Societat de Geografia]*. Berlín: 1922, pàg. 81-115; 1a ed. cast. «La psicología económica del español». A: *Revista Nacional de Economía*, any VIII, tom XVI, 1923, pàg. 13-49].

■ Ib., pàg. 41.

■ A. AULESTIA i PUJOAN. *Estudios Históricos*. 2 vol. Monografies. Discursos. Artículos. Barcelona: Il·lustració Catalana, s.d. [1908?], 225 + 263 pàg.

■ A. AULESTIA i PUJOAN. *Historia de Catalunya*. Barcelona: Imprenta «La Renaixensa», 1887-1889, vol. I, X.

■ V. ALMIRAL i LLOZER. *L'Espagne telle qu'elle est*. Montpellier: Imprimerie Centrale du Midi, 1886, 61 pàg. [Edició cubana: La Havana, 1889, 69 pàg.; edició castellana: Barcelona, 1886.]

■ Op. cit.

■ P. ESTASÉN. *Cataluña. Estudio acerca de sus condiciones de engrandecimiento y riqueza*. Barcelona: F. Seix, Editor, 1900, 877 pàg.

■ Ib., pàg. 844.

■ Ib., pàg. 845.

■ Una mostra de la intolerància intel·lectual i científica que existia a Espanya ens la dona R.M. DE LARA. «El Ateneo de Madrid». A: *Revista Contemporánea*. 30-5-1878, tom XV, núm. 60, pàg. 175-190, en una recensió sobre l'Ateneo de Madrid: «Y todavía después, en 23 de Octubre del mismo año [1886], el presidente interino del Ateneo [de Madrid que lo era el Sr. Figuerola] se vio sorprendido por el inspector de vigilancia del distrito, que le exhibió una orden del capitán general, por la que, bajo la responsabilidad de la Junta de Gobierno, quedaba "prohibida la lectura de los impresos extranjeros que hubieren dado a luz un solo artículo en que se atacase u ofendiese a la religión o a S.M. la reina y real familia". A esta intimación siguió naturalmente la retirada de los salones de lectura de todos los periódicos y revistas del extranjero».

■ S. AÍMENAR i PALAU. *El pensamiento económico de A. Flórez Estrada. Libre-cambio, reforma agraria y de la Hacienda ante la*

crisis del Antiguo Régimen en España. 3 vol. Universitat de València, Facultat de Ciències Econòmiques, 1976. [Tesi doctoral dirigida per Ernest Lluch i Martín.]: «Agrarismo y librecambio en la crisis del antiguo régimen. El primer modelo de crecimiento económico de Álvaro Flórez Estrada». A: *Información Comercial Española*. Madrid: setembre de 1976, núm. 517, pàg. 58-81; «Estudio preliminar. El pensamiento económico de A. Flórez Estrada. Economía ricardiana y reformista radical». A: A. FLÓREZ ESTRADA. *Curso de Economía Política*. Edició i estudi preliminar de Salvador Almenar; introducció d'Ernest Lluch. 2 vol. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1982, CXXIII + 1.038 pàg. (pàg. XXXV-CXXIII). (Clásicos del pensamiento económico español, 5).

²³ J.J. GIL CREMADES. *El reformismo español. Krausismo, escuela histórica, neotomismo*. Esplugues de Llobregat: Ediciones Ariel, 1969, XXIV + 410 pàg.

²⁴ *Ib.*, pàg. XVII i seg.

²⁵ *Ib.*, pàg. XX.

²⁶ *Ib.*, pàg. 52.

²⁷ *Ib.*, pàg. 6-7.

²⁸ LEGAZ LACAMBRA. «El pensamiento social de Gumersindo Azcárate». A: *Estudios de Historia Social de España*. Madrid: Instituto Balnes, IV, 1962, vol I, pàg. 13.

²⁹ La cita de Legaz és feta per GIL CREMADES, op. cit., pàg. 69-70.

³⁰ Op. cit., 7-9.

³¹ Op. cit. 71.

³² Op. cit. 211.

³³ Op. cit. 225.

³⁴ Op. cit. 350.

³⁵ D. NÚÑEZ RUIZ. *La mentalidad positiva en España: desarrollo y crisis*. Madrid: Tucur Ediciones S.A., 1975, pàg. 18-19. (Temas de Ciencias Sociales, 7).

³⁶ Per tant, el positivisme quedava exclòs, en gran part, com a element influent dins la formulació del «nacionalisme» espanyol. I una part important entrà en simbiosi amb el krausisme, i perdé força.

³⁷ R. GRAU i M. LÓPEZ. «Positivisme». A: *Itinen. Diccionario de las ciencias de la sociedad als Països Catalans (Segles XVIII-XX)*. Barcelona: Edicions 62, 1979, pàg. 385. (Cultura Catalana Contemporània, VIII).

³⁸ *El positivismo o sistema de las ciencias experimentales*. Barcelona: Jané Hermanos, Editores, 1877, 291 pàg. (Biblioteca de Ciencias y Filosofía) [Conferències donades a l'Ateneu Barcelonès, durant els mesos de gener-abril de 1877 per... llicenciat en Dret Civil i Canònic, acadèmic de la de Dret de Barcelona i membre de la seva Junta Directiva, i autor de diverses obres.].

³⁹ En el núm. 12 (1877, 96) de la revista *El Porvenir*, a la secció titulada «Crónica General», es pot llegir: «ha sucedido en el Ateneo Barcelonés [dirigit aleshores per Manuel Duran i Bas] el planteamiento del sistema de censura previa, y luego ha seguido el acuerdo de la Junta Directiva prohibiendo que continuaran dichas lecciones sobre "Positivismo" [el conferenciant era, òbviament, Pere Estasén] y sobre "América precolombiana" [el conferenciant era el positivista Joaquim Maria Bartrina], precisamente las más interesantes y aplaudidas durante el presente año académico».

⁴⁰ P. ESTASÉN i CORTADA. «El transformismo o Teoría de la Evolución aplicada a las instituciones económicas». A: *El Porvenir*. Periòdic científic dirigit per Isidoro

Doménech. Barcelona: 25-11-1876, núm. 1, pàg. 10-16.

⁴¹ El 1876 es publicà, a Barcelona, la primera traducció a Espanya d'una obra de Darwin: *El origen del hombre. La selección natural y la sexual*, a la impremta de La Reixença. Segons Diego Núñez Ruiz (op. cit., 1975, pàg. 171), el traductor era un tal José M. Bartrina (cal suposar que era Joaquim Maria Bartrina).

⁴² NÚÑEZ, op. cit., pàg. 51.

⁴³ V. AIMERALL i LLOVER. *Lo Catalanisme: Motius que l'il·legitimari. Fonaments científics y solucions practicas*. Barcelona: L. Verdaguier, L. López, 1886, 343 pàg.

⁴⁴ Op. cit., 138.

⁴⁵ NÚÑEZ, op. cit., 114.

⁴⁶ P. VILAR. *Histoire de l'Espagne*. 5a ed. París: Presses Universitaires de France, 1963 [1947], pàg. 71-72. (Que sais-je?, 275).

⁴⁷ Op. cit., 1965, 62.

⁴⁸ Op. cit., 72.

⁴⁹ Op. cit., 76.

⁵⁰ I. BABBIT, op. cit., 1973; a RUIZ, op. cit., 1973, entre d'altres.

⁵¹ J. FUSTER. *Escritos políticos*. Barcelona: Empúries, 1973, pàg. 9-37.

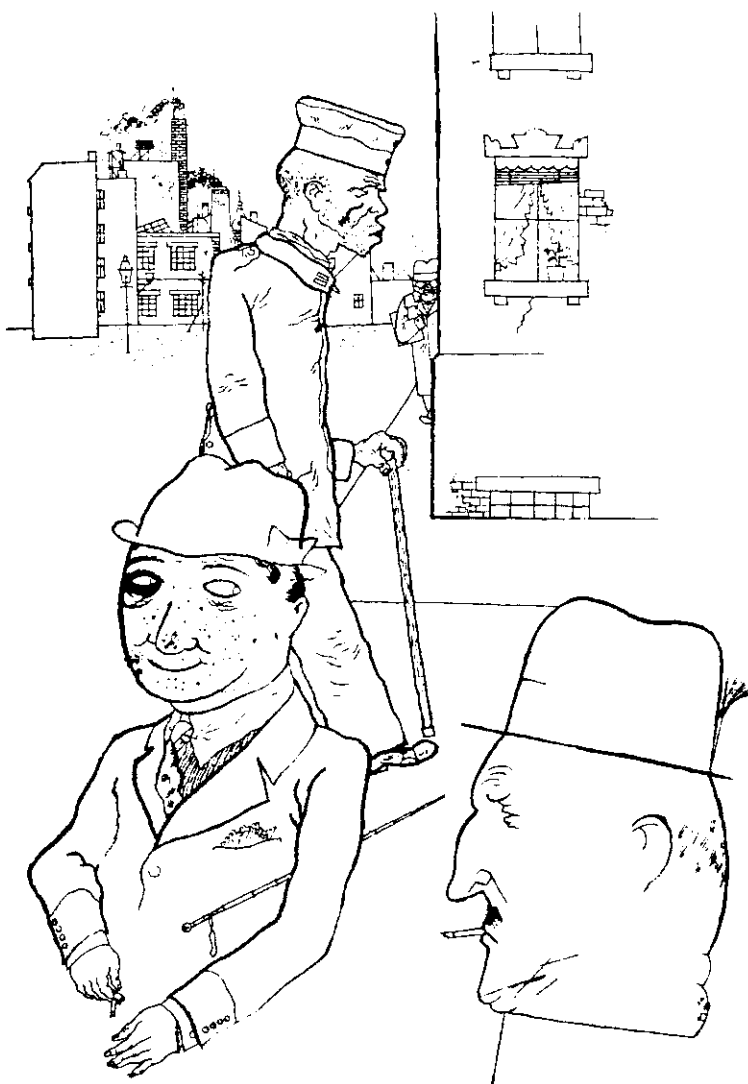
⁵² Op. cit., 47.

⁵³ Op. cit., 85.

⁵⁴ M. BLOCH. *Introducción a la Historia*. Versió espanyola de Pablo González Casanova i Max Aub. Mèxic-Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica; Breviarios del Fondo de Cultura Económica, 1952, pàg. 8. [1a edició francesa, 1949]

⁵⁵ *Revista de la España Regional*. Barcelona, 1889, tom VII, pàg. 182.

⁵⁶ És clar que, malgrat les dificultats, hi havia un procés d'industrialització a l'Espanya dels XIX. N'hi ha prou de donar una ullada a dos llibres recents: J. NADAL, A. CARRERAS (coord.). *Patates regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Barcelona: Editorial Ariel, S.A., 1993, VIII + 437 pàg. (Ariel Historia); J. NADAL, *Moler, tejer y fiudar. Estudios de historia industrial*. Presentació de Carles Sudrià. Barcelona: Editorial Ariel, S.A., 1992, XIV + 334 pàg. (Ariel Historia).

Litografía. Carpetas Im Schatten (En ombres), Berlin, 1921.